

Barbarians in the “City of Poets”. The Modern Movement in the Public Architecture of Vilnius in the Interwar Period

Keywords: Vilnius, interwar architecture, modernism, functionalist architecture

Abstract

The purpose of this paper is to present the process of penetration of modernist avant-garde ideas into the public space of interwar Vilnius and the role played by the architects of the younger generation – the graduates of the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology.

Vilnius gained independence as part of the Second Polish Republic. It was perceived as a mysterious ‘city of poets’, the cradle of Polish Romanticism and a picturesque “city under the clouds” whose enchanting landscape included numerous historical buildings. This somewhat mythical image of Vilnius, captured in Jan Bułhak’s mood-setting photographs, has influenced a rather conservative attitude towards modern architecture. The community of architects, formed around the Faculty of Fine Arts of the Stefan Batory University and supported by local art historians, represented a current of conservative traditionalism promoting the idea of following historical patterns. The first modernist projects aroused vehement objections and people spoke of a so-called ‘factory form’ spoiling beautiful Vilnius.

Despite the critical approach of the local community, the ideas of the modernist movement found resonance mainly in Vilnius’ public architecture in the 1930s. The most important projects included the halls of residence of the Stefan Batory University, the building of the Bank of National Economy, the headquarters

of the Social Insurance Institution, the primary school in Lipówka, the complex of buildings of the municipal cooling plant, as well as the new pavilions at the Northern Trade Fair. At the same time, the preserved designs of buildings planned for construction in the coming years indicate that the forms of functional modernism became firmly rooted in the architecture of Vilnius in the 1930s. They show ambitious and interesting urban concepts, including the buildings of the bus station, the Social House, the school complex at Tartaki Street in Vilnius, and the public school at Subocz Street.

Those projects were mostly created by the graduates of the Faculty of Architecture of Warsaw University of Technology (e.g. A. Forkiewicz, I. Heilman, K. Biszewski), many of whom decided to pursue their careers in Vilnius. An important role in promoting the idea of modernism in Vilnius was played by Romuald Gutt who headed the newly established Urban Planning Studio. He created a team of co-workers, with S. Bukowski, J. Kobzowski and L. Dąbrowski to name a few, who quickly became involved in the city’s social life.

The paper presents selected works and also non-implemented conceptual projects that show the process of penetration of the ideas of the modernist movement into the public architecture of Vilnius in the 1930s.

Małgorzata Dolistowska

Wydział Architektury Politechniki Białostockiej, Białystok, Polska

Barbarzyńcy w „mieście poetów”. Ruch nowoczesny w architekturze publicznej Wilna w dwudziestoleciu międzywojennym

Słowa kluczowe: Wilno, architektura międzywojenna, modernizm, funkcjonalizm

*To wiatr wschodni nam to barbarzyństwo przynosi...
„Dziennik Wileński” 1923 r.*

Architektura dwudziestolecia międzywojennego w Wilnie tworzy wieloaspektowy, różnorodny obraz, w którym narracja modernistyczna nie stanowi wprawdzie wątku dominującego, jest jednak kluczowa dla pełnego zrozumienia kierunku przemian zachodzących wówczas w przestrzeni miejskiej. Tematem artykułu jest ukazanie stopniowego przenikania idei ruchu nowoczesnego do architektury publicznej miasta, oraz udziału w tym procesie projektantów młodego pokolenia, w większości absolwentów Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, przybyłych do Wilna w latach 30. XX w. Problematyka ta, rozpatrywana w szerszym kontekście społeczno-kulturowym, ujawnia nieuchronność przemian modernizacyjnych, przebiegających w międzywojennym Wilnie niezależnie od zdystansowanej postawy miejscowego środowiska artystycznego. W rozważaniach przyjęto metodę interpretacyjno-historyczną, dokonując krytycznej analizy materiałów źródłowych: nowo pozyskanych archiwaliów oraz źródeł drukowanych. Badania objęły zarówno obiekty architektury, jak i środowisko wileńskich architektów, widziane w relacji z lokalnymi gremiami opiniotwórczymi (artyści, historycy, konserwatorzy zabytków).

Problematyka architektury dwudziestolecia międzywojennego w Wilnie stała się w ostatnich latach przedmiotem licznych opracowań badaczy polskich i litewskich. Publikacje te mają charakter przeglądowy lub syntetyczny¹, bądź dotyczą wybranych zagadnień z zakresu urbanistyki, ochrony zabytków, architektury mieszkaniowej i architektury użytecz-

ności publicznej². Temat mitologizowanego obrazu Wilna i jego konfrontacji z realiami współczesności, był podejmowany dwukrotnie – w kontekście artystycznym i urbanistycznym³. Niniejsza praca jest rozszerzeniem zagadnienia o aspekt *stricte* architektoniczny.

Definiowanie tożsamości

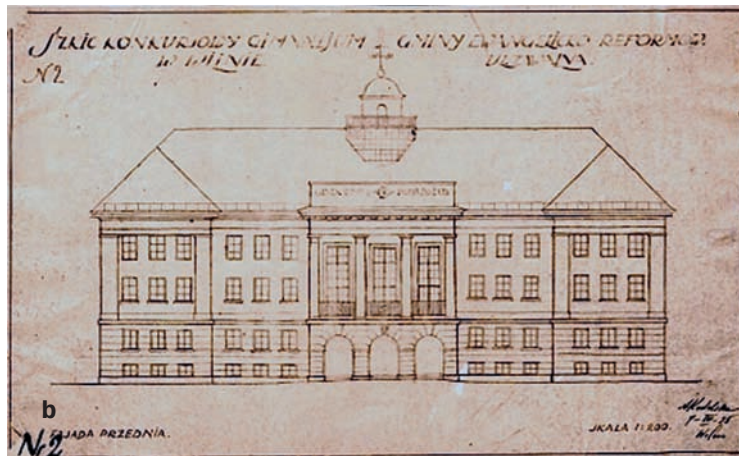
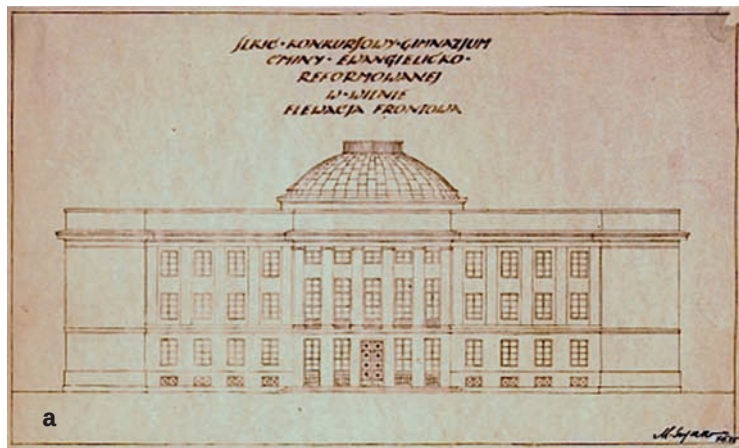
Pierwsze lata po zakończeniu I wojny światowej były dla Wilna trudne i niespokojne, zdeterminowane opresyjnymi doświadczeniami czasów zaboru rosyjskiego, zmiennym statusem i niepewnością przynależności państwowej oraz burzliwymi wydarzeniami wojny polsko-bolszewickiej. Pomimo skomplikowanych uwarunkowań politycznych i wielu problemów społecznych i gospodarczych, od pierwszych chwil odzyskanej niepodległości ujawniła się w Wilnie ogromna determinacja w budowaniu nowej przestrzeni miasta i przywracaniu tożsamości miastom.

Wilno wkraczało w granice II Rzeczypospolitej owiane legendą „miasta poetów”, postrzegane jako kolebka polskiego Romantyzmu i malownicze „miasto pod chmurami”. Wspomnienie minionej świetności stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz nieprzerwanie żywa spuścizna romantyczna – tworzyły fundament wileńskiego *genius loci*. Kod kulturowy Wilna

1. *Vilnius 1900–2012. Naujosios architektūros gidas*, Vilnius 2016; wydanie polskie: *Wilno XX-XXI wiek. Przewodnik architektoniczny*, M. Drėmaitė, R. Leitanaitė, J. Reklaitė (red.) 2019.; M. Dolistowska, „Miłe miasto” między tradycją a awangardą. *Architektura Wilna w dwudziestoleciu międzywojennym. Zarys problematyki*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. VIII, W. Walczak, K. Łopatecki (red.) Białystok 2017, s. 87–149 (tam wcześniejsza literatura przedmiotu); R. Butvilaitė, *Vilnius 1919–1939 metais: naujo architektūrinio tapatumo kūrimas*, „Acta Academiae Artium Vilnensis” 2019, t. 94, s. 84–119.

2. V. Stravinskienė, *The territorial expansion of Vilnius: plans and their realisation (1916–1940)*, „Lithuanian Historical Studies” vol. 20 (2016), s. 127–150; E. Povilaitytė-Leliugienė, *Architectural heritage investigation in interwar Vilnius: problem and methods*, „Acta Academiae Atrium Vilnensis” 2020, t. 98, s. 212–261; R. Butvilaitė, *Tarpukario Vilniaus visuomeniniai pastatai: institucijų, funkcijų ir architektūros įvairovė*, „Acta Academiae Atrium Vilnensis” 2020, t. 98, s. 180–211; M. Drėmaitė, *Housing-based Urban Planning and New Housing Standard in Vilnius, 1919–1939*, „Architecture and Urban Planning”, 2022, Vol. 18, z. 1, s. 139–147; Eadem, *Rozwój urbanistyczny*, [w:] *Wilno, Vilnius, Vilne 1918–1948. Jedno miasto – wiele opowieści*, G. Jankevičiūtė, A. Szczerski (red.), Kraków 2023, s. 129–135; Eadem, *Architektura mieszkaniowa*, tamże, s. 141–147.

3. D. Konstantynów, *Międzywojenne Wilno w sztuce – wyobrażenia i rzeczywistość*, [w:] *Wilno, Vilnius, Vilne 1918–1948 (...) op.cit.*, s. 189–194; M. Dolistowska, *Wilno wyobrażone. Romantyczna wizja „polskich Aten” a proces modernizacji miasta w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Stan badań nad dziedzictwem wielokulturowym dawnej Rzeczypospolitej*, t. XVI, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak (red.), Białystok 2023, s. 83–123.

1. Dwie wersje projektu konkursowego elewacji frontowej gimnazjum gminy ewangelicko-reformowanej w Wilnie, 1925: **a)** projekt arch. Mieczysław Szysko; **b)** projekt arch. Anna Kodelska (źródło: LMAVB RS, sygn. F 229-579, F 229-562)

1. Two versions of the competition design of the front façade of the Continental Reformed Church community gymnasium in Vilnius, 1925 **a)** project arch. Mieczysław Szysko **b)** project arch. Anna Kodelska (source: LMAVB RS, signature F229-579, F 229-562)

został zdefiniowany już wcześniej, na początku XX wieku; kluczową rolę w tym procesie odegrała działalność Ferdynanda Ruszczyca i Jana Bułhaka. Nieustrudzona aktywność Ruszczyca przywróciła do świadomości społecznej wiele miejsc i budowli ważnych dla zachowania dziedzictwa, zaś nastrojowe fotografie Jana Bułhaka zakodowały je w zbiorowej pamięci⁴. Wykreowany został wówczas niezwykle sugestywny obraz Wilna – urzekającego pięknem zabytkowej architektury, malowniczych zaułków i urodą naturalnego krajobrazu. Towarzyszyło mu głębokie przekonanie o wyjątkowości miasta, które *pokryte bliznami wojen i pożarów, zeszpecone barbarzyństwem najeźdźców (...) posiada mimo te wszystkie klęski, tyle swoistego wyrazu, jak bodaj żadne inne, z wyjątkiem prastarego Krakowa, miasto polskie*⁵. Ten obraz, utrwalał narracją popularnego przewodnika krajoznawczego autorstwa Juliusza Kłosa, stał się „kluczem serdecznym” do odczytania miasta⁶.

4. Szerzej o różnych aspektach aktywizacji pamięci kulturowej w Wilnie u progu niepodległości zob. W. Krupowies, *Rok 1919: Pamięć Wilna – pamięć w Wilnie*, „Acta Baltico-Slavica” 2018 (42), s. 90-94.

5. J. Kłos, *Żywotność inwencji w architekturze Wilna*, „Południe” 1921, nr 3, s. 18.

6. J. Bułhak *Przewodnik po duszach ludzkich (przedmowa)*, w: *Wilno. Prze-*

Pierwsza dekada niepodległości przebiegała w Wilnie pod znakiem urzeczywistnienia tej wykreowanej, poetyckiej wizji. Za priorytetowe uznano przywrócenie dawnego blasku historycznej przestrzeni, restaurację zabytkowego dziedzictwa oraz – co podkreślano ze szczególną mocą – zrzucenie „plugawej skorupy” rosyjskiego, gubernialnego Wilna. Ta postawa miała fundamentalne znaczenie w utrwaleniu zachowawczej postawy wobec architektury współczesnej i była decydująca przy wyznaczaniu przyszłych kierunków rozwoju urbanistycznego.

Pierwszoplanową rolę w kształtowaniu przestrzeni miejskiej Wilna odgrywało w początkowym okresie środowisko architektów skupione wokół Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego (USB). Było to grono nieliczne (Juliusz Kłos, Ludwik Sokołowski, Otton Krasnopolski, Jan Borowski, Stefan Narębski), lecz mające silne wsparcie historyków sztuki i konserwatorów zabytków (Mariana Morelowskiego, Jerzego Remera, później Stanisława Lorentza, Ksawerego Piwockiego). Za jedno z priorytetowych zadań uznano uruchomienie kształcenia architektonicznego, wynikające z ogromnych potrzeb zapóźnionego regionu oraz chronicznego braku specjalistycznej kadry w instytucjach państwowych i samorządowych.

Studia architektoniczne otwarto w roku akademickim 1920/21, jako jeden z dwóch kierunków na Wydziale Sztuk Pięknych. Dział Architektury miał promować młodych twórców, którzy „wychowani w tradycji sztuki polskiej, prześwieceni pięknem architektury wileńskiej” będą realizować misję „odrodzenia polskości w architekturze na Kresach”⁷. W programie kształcenia podkreślono, że absolwenci mają otrzymać szeroką wiedzę z zakresu historii architektury oraz gruntowne przygotowanie techniczne i praktyczne, co umożliwi im w przyszłości zarówno działalność projektową, jak i pracę w nadzorze budowlanym w instytucjach państwowych⁸. Studenci aktywnie uczestniczyli w życiu regionu, między innymi poprzez udział w ogłaszanych przez samorządy konkursach architektonicznych. Nieliczne zachowane prace odzwierciedlają postawę zachowawczego tradycjonalizmu, na którą ukierunkowane było kształcenie, ale też ukazują różnorodność formalną, oscylującą między akademickim klasycyzmem, a rodzimym historyzmem⁹ (il. 1). Odważne rozwiązania przestrzenne, z wykorzystaniem nowoczesnych konstrukcji żelbetonowych prezentują dwa publikowane projekty z 1926 r.: Ignacego Widawskiego (Dom Towarowy) i Aleksandra Kodelskiego (dworzec w Wilnie)¹⁰ (il. 2).

Studia architektoniczne na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego nie zyskały akceptacji władz ministerialnych. Program naucza-

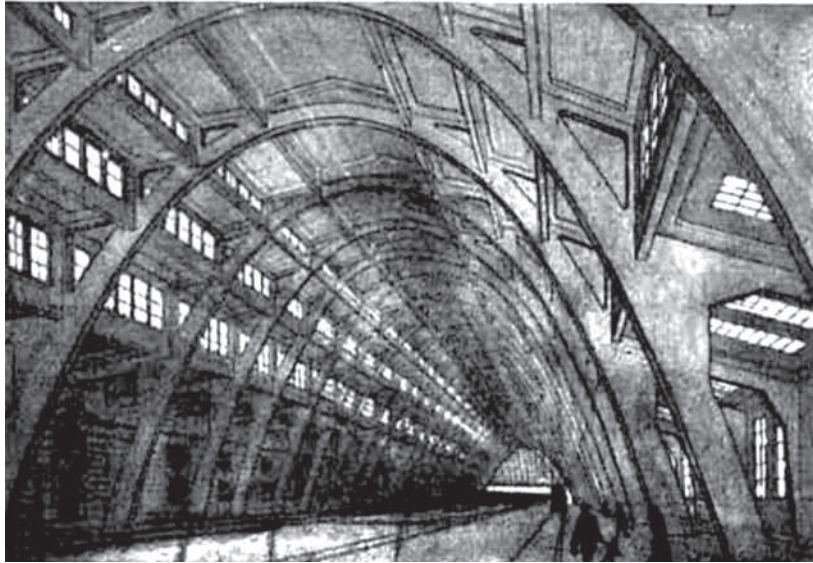
wodnik krajoznawczy Juliusza Kłosa, Wilno 1937, s. VIII.

7. O. Krasnopolski, *Felczerstwo w architekturze „Alma Mater Vilnensis”* 1927, z. 6, s. 9.

8. Lietuvos centrinis valstybės archyvas (pol. Litewskie Centralne Archiwum Państwowe, Wilno) - dalej cyt. LCVA, sygn. 175-1(I)A-110, k. 31-32.

9. „Architektura i Budownictwo” 1926, nr 7, s. 31-35.

10. Ibidem, s. 33-34. Projekt Aleksandra Kodelskiego był opracowaniem dyplomowym, wykonanym pod kierunkiem prof. Ludwika Sokołowskiego i obronionym w 1927 r. na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej.

2. Projekt dworca kolejowego w Wilnie, arch. Aleksander Kodelski, 1926 (źródło: „Architektura i Budownictwo”, 1926 nr 7)
2. Design of the Vilnius railway station, arch. Aleksander Kodelski, 1926 (source: “Architektura i Budownictwo”, 1926 nr 7)

nia bazujący na integracji nauki i sztuki nie został zatwierdzony, co skutkowało zwieszeniem naboru w roku 1926/27 i stopniową likwidacją kierunku¹¹. W 1929 roku Dział Architektury został ostatecznie zamknięty – tym samym ambitny projekt stworzenia nowej architektonicznej „szkoły wileńskiej” budowanej w oparciu o historyczne dziedzictwo, zakończył się niepowodzeniem.

Wobec wyzwania współczesności

W propagowanej wizji Wilna jako natchnionego „miasta poetów” i sukcesora wielkookszańskiej spuścizny, przestrzeń miejska stanowiła zespół malowniczych, nastrojowych kadrów wyjętych z realnego kontekstu. Rzeczywisty obraz, pojawiający się w reporterskim przekazie i wielu wspomnieniach, był znacznie bardziej prozaiczny. *Wilno, piękne i ponure miasto północne* – pisał Czesław Miłosz w 1933 r. – *Przez okno widać bruk wyboisty, kałuże i kupy nawozu. Dalej – poszczerbiony mur i drewniane płoty (...) Biedna stolica!*¹² Wilno na początku lat 30. XX w. było pogrążonym w marazmie, zaniedbanym miastem, o którym pisano, że „z trudem dźwiga brzemię swojej świetności”¹³. Pomimo statusu stolicy regionu oraz ważnego ośrodka uniwersyteckiego, pozbawione było wszelkich atrybutów nowoczesności i wymagało pilnie działań modernizacyjnych na wielu polach. Tymczasem konserwatywne środowisko wileńskich „starożytników” niechętnie było wszelkiemu nowatorstwu i drażnił

je „każdy domek, choćby odrobinę zarażony wpływem Le Corbusiera”¹⁴. Dodatkowo wrogą postawę wobec awangardowej sztuki i architektury, nasilało przekonanie o jej skrajnie lewicowym charakterze. Jako „bolszewizującą” określił recenzent „Dziennika Wileńskiego” wystawę konstruktywistów, otwartą w czerwcu 1923 r., komentując dobitnie: „*I nic nie pomoże wystawienie paru francuskich czy niemieckich książek o Picasso. To nie 'zgnili Zachód'. To wiatr wschodni nam to barbarzyńskie błazeństwo przynosi*”¹⁵.

Równie krytyczną reakcję wzbudziło pierwsze modernistyczne osiedle wzniesione w Wilnie. Kolonia mieszkaniowa spółdzielni pracowników Ministerstwa Robót Publicznych powstała na Antokolu, w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła św. Piotra i Pawła. Projekt sygnowany przez arch. Franciszka Wojciechowskiego zatwierdzono w 1928 r.; trzy lata później pierwsze domy przekazano użytkownikom. Modernistyczna, bauhausowska forma kameralnego osiedla, złożonego z minimalistycznych w formie, ustawionych w szeregową zabudowę kubicznych domów, wzbudziła duże kontrowersje. Pisano wprost o „oszczędzeniu Wilna”, braku odniesienia do dworskiej tradycji dzielnicy, stwierdzając że osiedle pasuje „do tła antokolskiego jak komin fabryczny dostawiony do pałacu. (...) Zapaskudza się rzeczami brzydkimi piękny Antokol i nikt powołany nie ujmie się za urokami dzielnicy. Gdzie konserwator rządowy? Gdzie architekt miejski?” pytał retorycznie felietonista „Słowa”¹⁶.

Do połowy lat 30. tych większość obiektów użyteczności publicznej budowanych w Wilnie reprezentowała nurt rodzimego historyzmu, uproszczonego

11. W 1926 r. na Wydziale Sztuk Pięknych USB na kierunku architektura studiowało łącznie 77 osób. Studenci ostatniego roku w celu uzyskania dyplomu musieli przenieść się do Warszawy lub Lwowa, albo zmienić profil studiów. Do 1931 roku sześć osób uzyskało dyplomy na Politechnice Warszawskiej, trzy osoby na Politechnice Lwowskiej.

12. Cz. Miłosz, *Wilno czeka*, „Żagary” 1933, nr 1, s. 3.

13. J. Wyszomirski, *Miasto kontrastów*, „Wiadomości Literackie” 1934, nr 33, s. 8.

14. P. Jasienica, *Pamiętnik*, Warszawa 2007, s. 104.

15. [b.a.] *Wystawa "nowej" sztuki*, „Dziennik Wileński” 1923, nr 125, s. 2.

16. Mik. [A.Mikołuszko] *Szczepienie Wilna*, „Słowo” 1930, nr 215, s. 3.

klasycyzmu lub nie wykazywała określonych cech stylowych. Nieliczne pojawiające się wczesnomodernistyczne formy i nowoczesne konstrukcje, kryły się pod klasycyzującymi elewacjami jak w gmachu *Collegium Anatomicum* (arch. Konrad Kłos, 1928), lub łagodzone były przez dodanie uproszczonych elementów historycznych – podcieni arkadowych, w Izbie Przemysłowo-Handlowej (arch. Zygmunt Tarasin, 1931-1932) oraz Ośrodka Zdrowia przy ul. Kijowskiej (arch. Stefan Narębski, 1930). Wyjątkiem były dwa obiekty usytuowane na obrzeżach miasta – budynek stacji nadawczej Polskiego Radia na Lipówce oraz Cywilny Port Lotniczy przy lotnisku na Porubanku. Autorem budynku stacji nadawczej był Antoni Dygat, zaś projektantką budynku lotniska – Józefa Mrówkowa-Ochmańska, obydwoje ze środowiska architektów warszawskich. Z uwagi na znaczne oddalenie od miasta oraz specyfikę funkcji obydwu obiektów, ich funkcjonalistyczna architektura nie stała się jednak przedmiotem szerszej dyskusji.

Pierwszym, w pełni akceptowalnym i pozytywnie ocenianym w lokalnej prasie, budynkiem modernistycznym w Wilnie, stał się Dom Akademicki Uniwersytetu Stefana Batorego. Symboliczny wymiar miała decyzja o powierzeniu projektu Aleksandrowi Kodelskiemu, absolwentowi pierwszego rocznika kursu architektury na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego; była to jedna z pierwszych realizacji młodego architekta¹⁷. Z przyczyn finansowych inwestycję podzielono na kilka etapów – pierwsza część została otwarta 21 lutego 1932; całość planowano zakończyć w ciągu najbliższych ośmiu lat. W toku realizacji pierwotna koncepcja formy budynku uległa istotnym korektom, w wyniku których powstał nowoczesny obiekt o wysokim standardzie użytkowym. Rozbudowa o drugą, symetryczną część, dokonana w latach 1935-1936 według projektu Ireny Heilmanowej i Franciszka Wojciechowskiego, nadała architekturze finalną modernistyczną formę. Dotychczasowe warunki lokalowe studentów Uniwersytetu, zwłaszcza niezamożnych, były bardzo trudne. Nowy budynek akademika, wyposażony we wszelkie udogodnienia cywilizacyjne, w którym „umyć się można na gorąco, parę razy na tydzień nawet” przyjęto zatem z wielką radością¹⁸. Ogólna przychylność rzutowała także na ocenę architektury budynku, o którym napisano, że jest „w miarę estetyczny, wygodny i prosty” zauważając jednocześnie jego nowoczesną bryłę i wnętrza: „*Moc szerokich wielkich okien* – relacjonował reporter „Kuriera wileńskiego” – *Błyszczące drzwi. Szary kolor gładkiej budowy. Linie proste, kąty proste. Otwierasz drzwi, kroczysz szerokimi schodami, opierasz się o gładkie*

poręcze (...) *Aż się nie chce wychodzić z boskiego locum*¹⁹. Dom Akademicki szybko wpisał się w pejzaż Wilna i stał się forpoczta modernistycznej architektury; po kilku latach od otwarcia pisano o nim z dumą i niejaką przesadą, że „*już na pierwszy rzut oka przypomina miniaturę drapacza chmur w Warszawie. Może dlatego zbudowano go na Górze Boufałowej (...)* *aby nie ginął wśród przeciętnych budowli wileńskich?*”²⁰

Wileńskie środowisko architektoniczne

Środowisko architektoniczne międzywojennego Wilna było nieliczne, zważywszy na wielkość i rangę miasta oraz ogromne potrzeby regionu. W latach 20. XX w. aktywnych zawodowo było zaledwie kilkunastu architektów, nierzadko łączących własną działalność z pracą w urzędach i instytucjach państwowych oraz z dydaktyką. Wiele projektów gmachów publicznych powstało w biurze konstrukcyjnym Okręgowej Dyrekcji Robót Publicznych, kierowanym przez Augusta Przygodzkiego z zespołem (Franciszek Wojciechowski, Wilhelm Markiewicz, Władysław Pietraszewski, Stefan Siestrzeńcewicz, Jerzy Paprocki), obiekty kolejowe projektowali Hipolit Hryniewicz i Henryk Genello z wileńskiej Dyrekcji Kolei Państwowych, Wacław Syrtowtt był zatrudniony w biurze technicznym Uniwersytetu. Działalność dydaktyczną, oprócz wymienionych wcześniej osób związanych z Wydziałem Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego, prowadzili również m.in. Wacław Hołownia i Leon Dubiejkowski – wykładowcy Szkoły Technicznej im. Marszałka Piłsudskiego w Wilnie. W 1928 r. samorząd miasta Wilna powołał architekta miejskiego – został nim przybyły z Włocławka Stefan Narębski, który pełnił tę funkcję do 1939 r. Zdecydowana większość architektów ukończyła studia przed 1914 r. – nestorzy: Tadeusz Rostworowski (1860-1928) i Antoni Filipowicz-Dubowik (1865-1930) – czas największej aktywności zawodowej mieli już za sobą. Lukę pokoleniową dodatkowo pogłębiło zamknięcie Działu Architektury na Wydziale Sztuk Pięknych USB. Rozwojowi środowiska nie sprzyjała też „*chroniczna niechęć architektów do osiedlania się na prowincji oraz posługiwanie się klienteli siłami niewykwalifikowanymi*”²¹.

Ta trudna sytuacja zaczęła powoli się zmieniać około połowy lat 30. Działalność zawodową rozpoczęła wówczas w Wilnie grupa absolwentów Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej oraz Wydziału Architektury Politechniki Lwowskiej z lat 1932 - 1936. Z Warszawy przyjechali: Irena Zatorska-Heilmanowa, Antoni Forkiewicz Tadeusz Jasiński, Bogusław Świecimski i Kazimierz Biszewski, zaś z Politechniki Lwowskiej Wacław Hołownia i Przemysław Grodzki. Młodzi architekci szybko zaznaczyli swoją obecność w życiu społecznym i kulturalnym Wilna, zwłaszcza poprzez czynny udział w pracach miejscowego od-

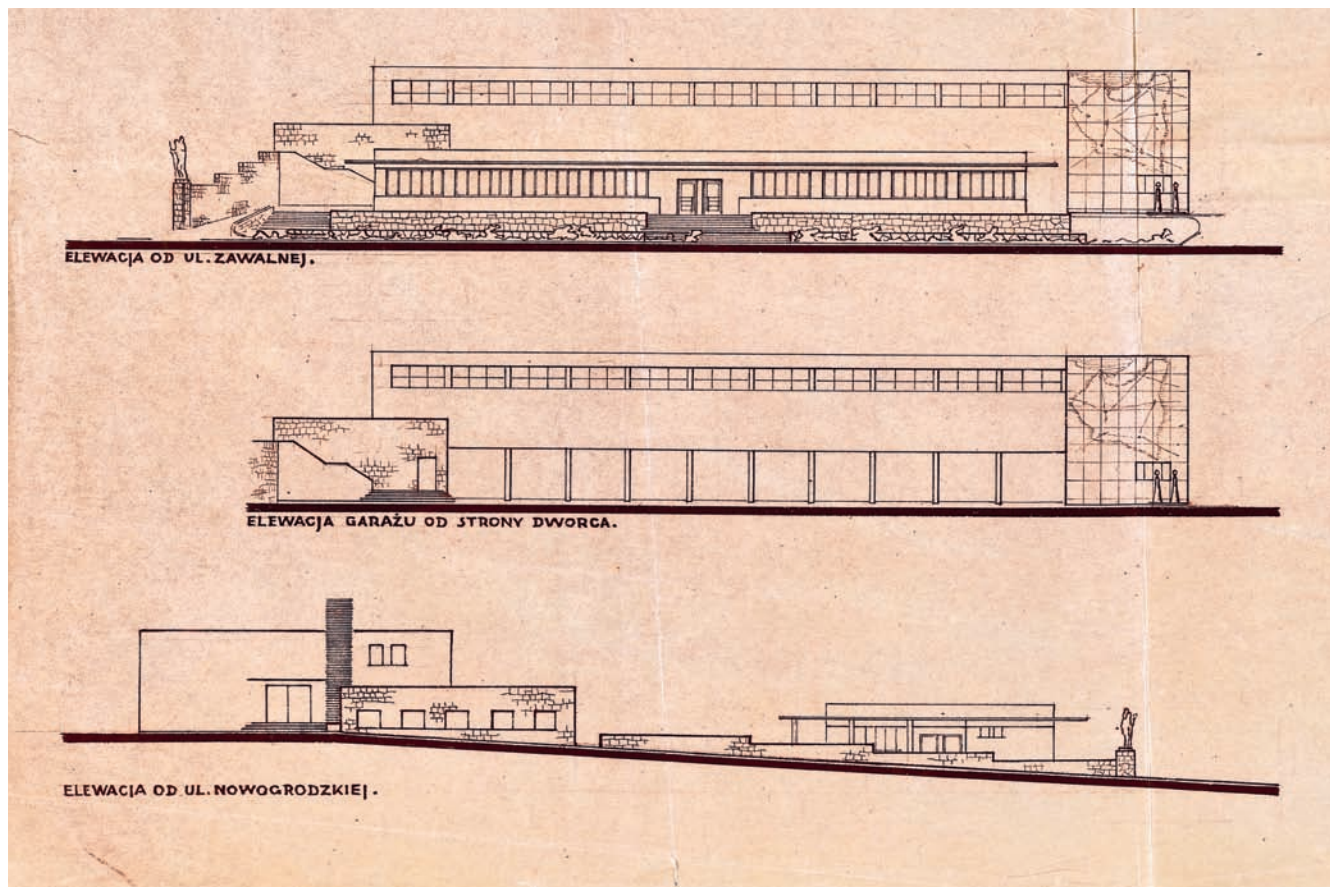
17. Aleksander Kodelski (1898-1972) po uzyskaniu dyplomu na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej (zob. przyp.10) zamieszkał w stolicy, gdzie wraz z żoną Anną (1901-1944), również studentką architektury w Wilnie, a następnie absolwentką WA PB, prowadził aktywną działalność projektową; oboje zapisali się w historii architektury polskiej XX wieku jako autorzy wielu modernistycznych realizacji, w tym przede wszystkim stacji kolei linowej na Kasprowy Wierch i Wysokogórskiego Obserwatorium Meteorologicznego.

18. J. Bujnowski, *Dom Akademicki*, „Kurier wileński” 1932, nr 42, s. 2.

19. Ibidem.

20. W. Bodak, *Dom Akademicki*, „Słowo” 1935 nr 85, s. 6.

21. [b.a.] *Oddział w Wilnie*, „Komunikat S.A.R.P.” 1938, nr 6 s. 8.

3. Projekt dworca autobusowego przy ul. Zawalnej w Wilnie, 1936 (?) architekci Antoni Forkiewicz i Stefan Narębski (źródło: LCVA, sygn. 154-1-2651)

3. Design of the bus station on Zawalna street, undated, architects: Antoni Forkiewicz and Stefan Narębski (source: LCVA, signature 154-1-2651)

działu Stowarzyszenia Architektów Polskich²². Druga grupa młodych architektów z Warszawy pojawiła się w Wilnie po utworzeniu Miejskiego Biura Urbanistycznego. Powołano je w maju 1936 r. jako część Wydziału Techniczno-Budowlanego Zarządu Miasta Wilna. Organizację Biura i kierownictwo powierzono profesorowi Romualdowi Guttowi, zespół tworzyli absolwenci warszawskiego Wydziału Architektury: Jerzy Kobzakowski (zastępca kierownika Biura), Stanisław Bukowski, Leszek Dąbrowski, Jan Peksa.

Program modernizacji miasta

Powołanie Miejskiego Biura Urbanistycznego miało dla przyszłego rozwoju Wilna znaczenie fundamentalne i stanowiło przełamanie wieloletniego impasu, zwłaszcza wobec nowych wyzwań jakie stanęły przed miastem. W 1936 r. samorząd Wilna przedłożył wojewodzie wileńskiemu ambitny, czteroletni program inwestycyjny, który był *de facto* programem modernizacyjnym stolicy województwa. Głównym zadaniem Biura stało się przygotowanie ogólnego planu zagospodarowania przestrzennego Wilna, a także szczegółowej regulacji głównych miejsc: Placu Katedralnego i Placu Łukiskiego, brzegów rzeki Wilii, otoczenia dworca kolejowego, uporządkowanie Rynku Drzewnego, budowę Parku Sportowego. Miasto przewidywało też sukcesywną budowę szkół w każdej dzielnicy,

sieć domów ludowych i wiele pomniejszych inwestycji, wymagających współpracy architektów i inwestorów z Biurem Urbanistycznym.

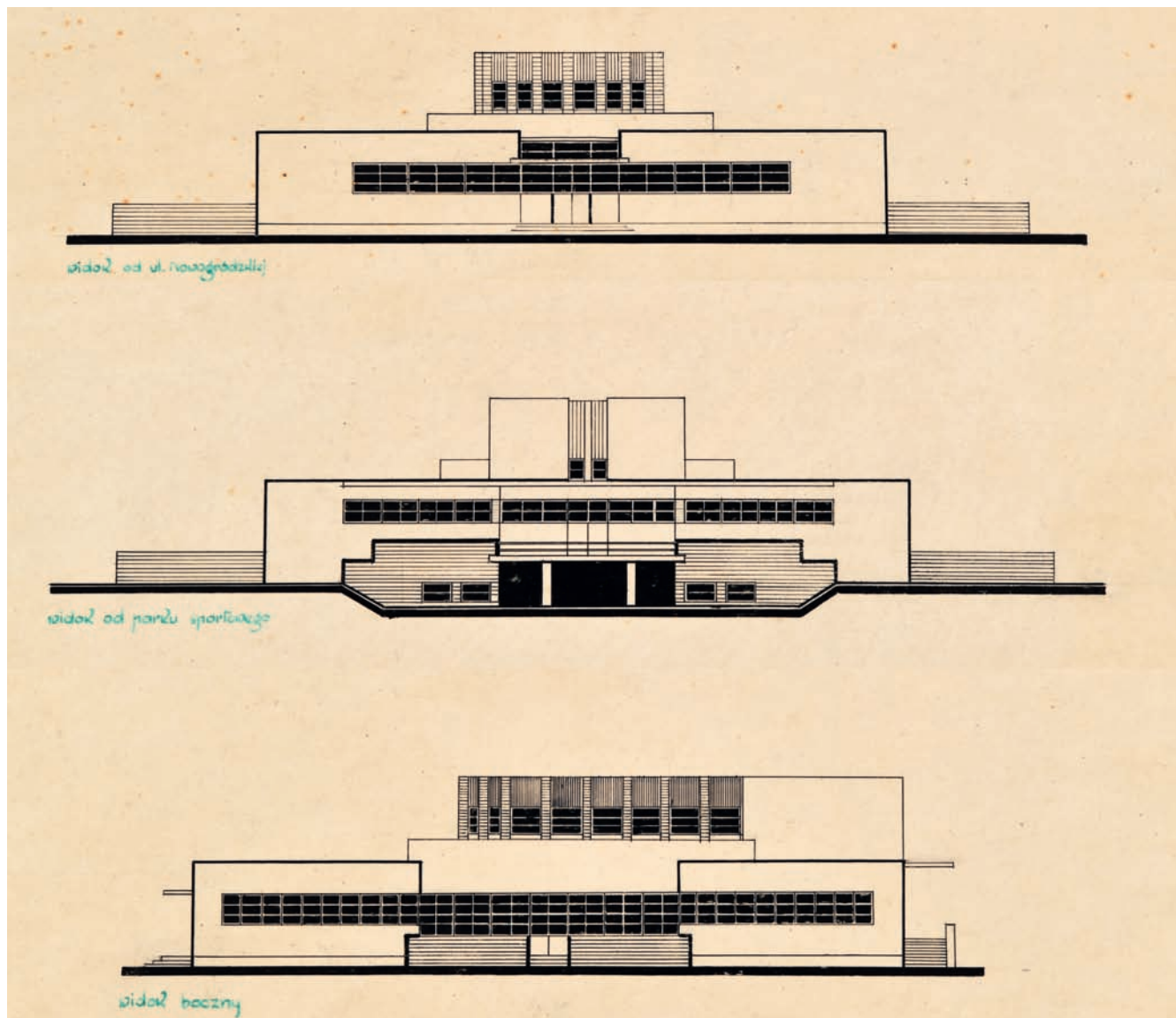
W latach 1936-1939 powstały trzy prestiżowe inwestycje usytuowane przy pryncypalnej ulicy Mickiewicza – siedziby banków: PKO i BGK oraz budynek Ubezpieczalni Społecznej. Ich autorami byli architekci z kręgu warszawskich modernistów: Juliusz Żórawski, Zbigniew Puget (PKO), Stanisław Gałęzowski, Jerzy Pańkowski (BGK), Jerzy Sołtan, Stanisław Murczyński (Ubezpieczalnia). Nowoczesne gmachy stały się widocznym znakiem przemian zachodzących w Wilnie, a ich stylistyka potwierdzała nieuchronność przeobrażeń architektonicznej ikonosfery miasta.

Tendencję tę potwierdzają projekty, których zrealizować już się nie udało. W 1936 r. Zarząd Miasta ogłosił konkurs na postulowaną od wielu lat regulację Placu Katedralnego oraz Rynku Drzewnego²³. Na Rynku Drzewnym, znajdującym się przy okalającej Stare Miasto ulicy Zawalnej, zamierzano wybudować dworzec dla autobusów dalekobieżnych, od dawna jedną z priorytetowych inwestycji, o kilkakrotnie zmienianej lokalizacji. Zapewne efektem tego konkursu był zachowany projekt szkicowy dworca autobusowego i hali targowej sygnowany przez Stefana Narębskiego i Antoniego Forkiewicza²⁴ (il. 3). Współpraca doświadczanego architekta, dotychczas preferującego zachowawcze formy stylu rodzimego, z młodym propagatorem funkcjonalizmu, skutkowała dobrze rozplanowa-

22. Wileński Oddział SARP ukonstytuował się w 1931 r. Pierwszym przewodniczącym Zarządu został August Przygodzki (po jego śmierci w 1932 r. zastąpił go prof. Ludwik Sokołowski). W 1938 r. liczba architektów – członków SARP, działających na terenie miasta Wilna wynosiła 25 osób.

23. „Kurier wileński” 1936, nr 71, s. 9.

24. LCVA, sygn. 154-1-2651.

4. Projekt Domu Społecznego w Wilnie, arch. Michał Sławiński, niedatowany (źródło: LCVA, sygn. 154-1-2657)

4. Design of the Social House in Vilnius, arch. Michał Sławiński, undated (source: LCVA, signature 154-1-2657)

ną, modernistyczną w formie koncepcją projektową. Proponowana architektura zachowywała skalę ulicy, a lekkości nadawały jej zróżnicowane materiały (kamień, beton, szkło, kompozycja mozaikowa). Kolejny niezrealizowany projekt, przygotowany w ramach planu inwestycyjnego, to Dom Społeczny, zlokalizowany na Nowym Mieście, przy ul. Nowogródzkiej (il. 4). Projekt Michała Sławińskiego ukazuje rozbudowaną funkcję domu ludowego, z obszerną salą widowiskową, czytelnią, jadalnią i mniejszymi pomieszczeniami dla sekcji²⁵. Modernistyczną architekturę charakteryzuje regularna kompozycja piętrzących się brył, rozległe przeszklenia elewacji i geometryczna, czysta forma. Te same cechy odnajdziemy w innej pracy tego architekta – projekcie bliźniaczej szkoły powszechnej przy ul. Subocz; rozpoczęcie jej budowy planowano na jesieni 1939 r.²⁶ W tym samym roku miała się też rozpocząć budowa dużego kompleksu szkół handlowych przy ul. Tartaki w Wilnie, zaprojektowanego w duchu funkcjonalizmu przez Bohdana Lacherta i Józefa Szanajcę²⁷.

25. LCVA, sygn. 154-1-2657.

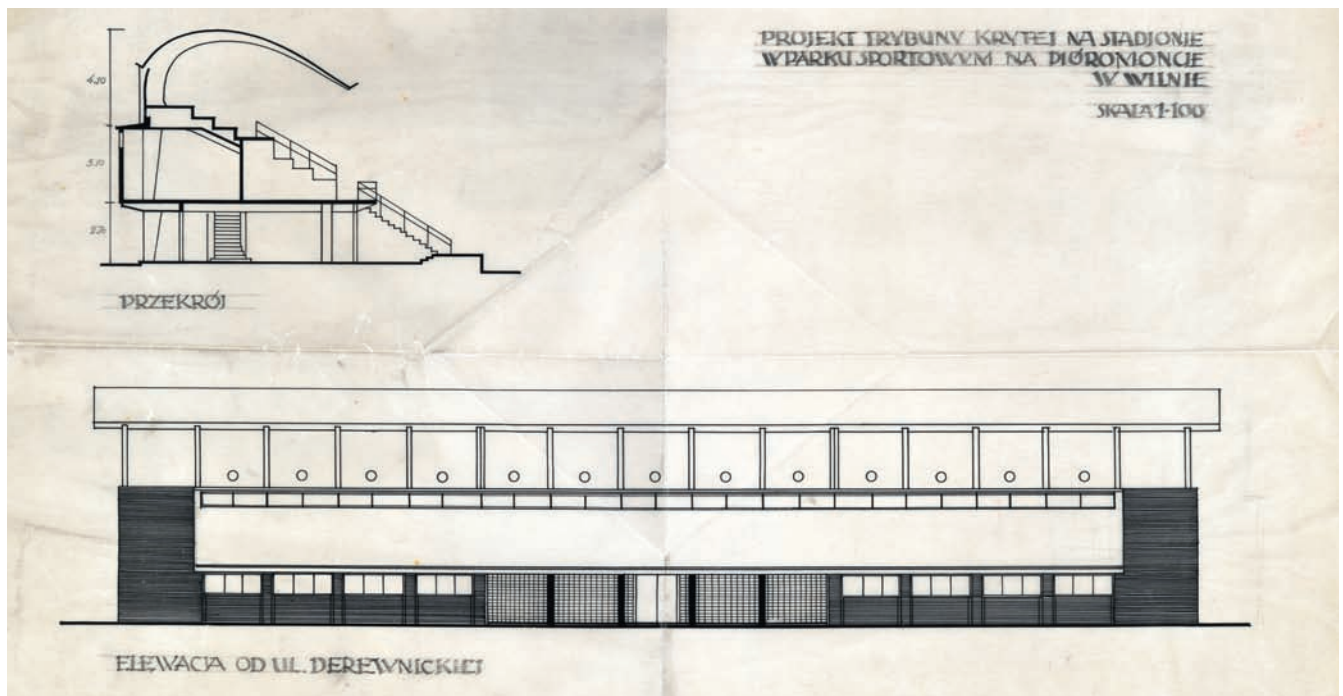
26. M. Dolistowska, „Mie miasto” ... op.cit., s. 284-285.

27. LCVA, sygn. 154-1-2621.

W sierpniu 1939 r. oddany został do użytku jedyny zrealizowany modernistyczny gmach szkolny w Wilnie – szkoła powszechna przy ul. Beliny, czołowa realizacja Romualda Gutta w Wilnie. Mniej znany jest fakt, że Gutt był również autorem nowej koncepcji Parku Sportowego w dzielnicy Pióromont, którą opracował na zlecenie Miejskiego Komitetu Wychowania Fizycznego w latach 1937-1938. Zaprojektowane przezeń nowe, dwupoziomowe trybuny stadionu mogły pomieścić dwa tysiące widzów, zaś w przyziemiu zlokalizowano całe zaplecze treningowe oraz biura Ośrodka Wychowania Fizycznego²⁸ (il. 5). Prace wprawdzie rozpoczęto, lecz wojna przerwała budowę kolejnych etapów.

Całkowitą reorganizację przeszły Targi Północne, organizowane od 1938 w nowej lokalizacji i w zmiennej formule wystawienniczej. W ogłoszonym przez SARP ogólnopolskim konkursie na zagospodarowanie i urządzenie terenów wystawowych nagrodzeni zostali młodzi architekci z Wilna: Rościsław Kapliński i Kazimierz Biszewski; ich odważne, ekspresyjne projekty trzech pawilonów pozostały tylko w sferze koncepcji.

28. LCVA, sygn. 154-1-2580.

5. Projekt trybuny na stadionie w Parku Sportowym na Pióromoncie w Wilnie, arch. Romuald Gutt, 1938 (źródło: LCVA, sygn.154-1-2580)

5. Design of a grandstand at the stadium in the Sports Park in Pióromont district in Vilnius, arch. Romuald Gutt, 1938 (source: LCVA, signature 154-1-2580)

Do wybuchu wojny oddano do użytku tylko główny pawilon Przemysłu i Handlu²⁹.

Niezrealizowane pozostały także inne modernistyczne projekty gmachów architektury użyteczności publicznej w Wilnie, projektowane w ostatnich latach przed wybuchem wojny, w tym tak istotne i ważne dla miasta jak nowa siedziba Zakładu Zwalczania Nowotworów USB (arch. Irena Heilmanowa) (il. 6)

i budynek Centralnej Straży Pożarnej przy ul. Rydza – Śmigłego (arch. Jan Borowski)³⁰. Borowski był również autorem projektu kościoła na Porubanku, który – gdyby został zbudowany – byłby jedynym modernistycznym obiektem sakralnym w Wilnie powstałym w dwudziestolecie międzywojennym³¹ (il. 7).

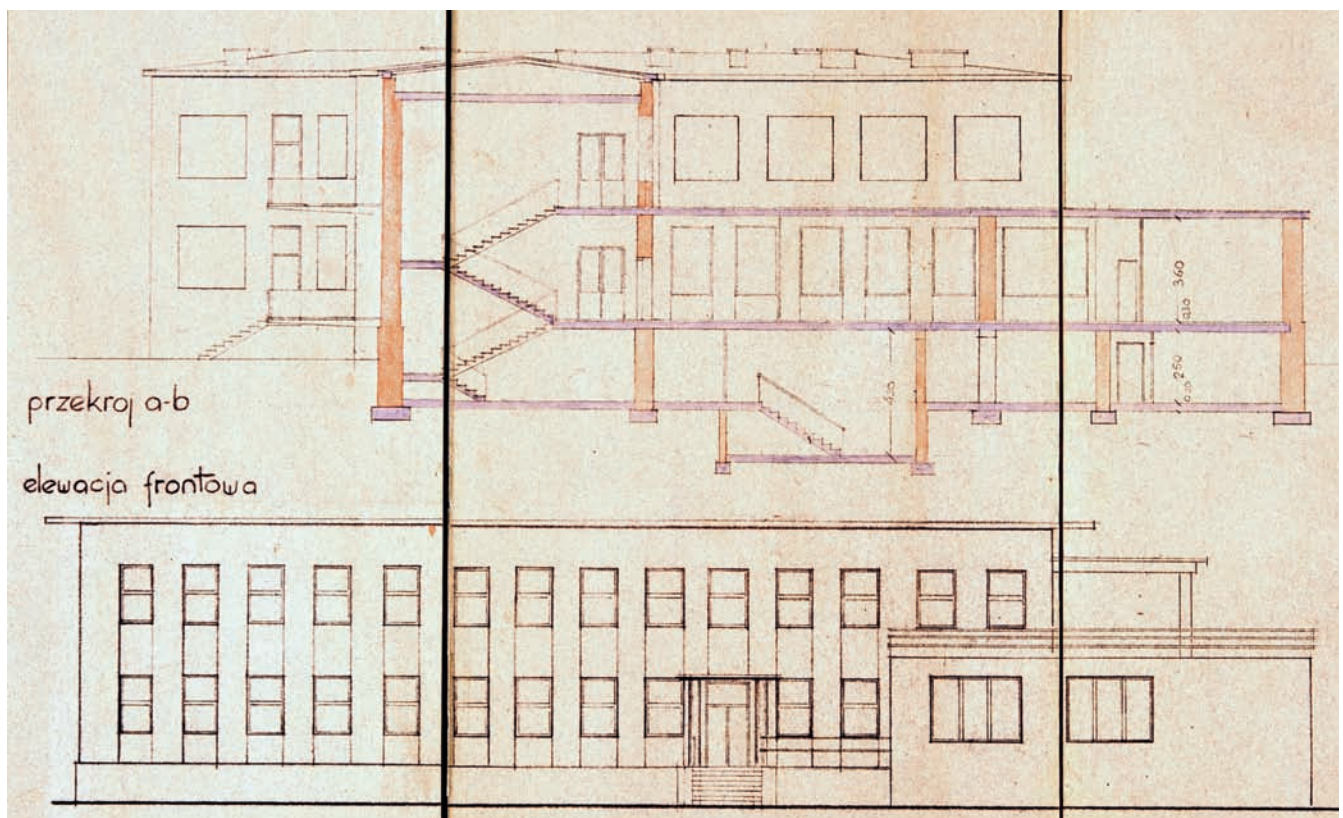
29. Targi północne w Wilnie. Czym były – czym są – czym mają być, Wilno 1939, s. 21.

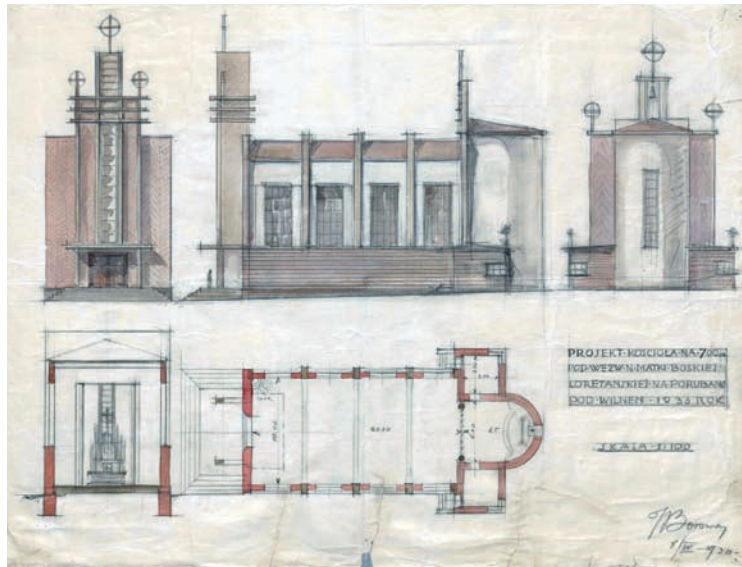
30. LCVA, sygn. 51-10-965; sygn. 154-1-2604.

31. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos, Rankraščių skyrius (pol. Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie, Dział Rękopisów) – dalej cyt. LMAVB RS, sygn. F 229: Projekt kościoła na 700 osób (...) na Porubanku pod Wilnem, Jan Borowski, 1936.

6. Projekt gmachu Zakładu Zwalczania Nowotworów Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, arch. Irena Heilmanowa, niedatowany (źródło: LCVA, sygn. 51-10-965)

6. Design of the Cancer Control Department Stefan Batory University in Vilnius, arch. Irena Heilmanowa, undated (source: LCVA, signature 51-10-965)

7. Projekt kościoła p.w. Matki Boskiej Loretańskiej na Porubanku w Wilnie, arch. Jan Borowski, 1936 (źródło: LMAVB RS, sygn. F 229-1732)

7. Design of the Church of Our Lady of Loreto in the Porubank district in Vilnius, arch. Jan Borowski, 1936 (LMAVB RS, signature F 229-1732)

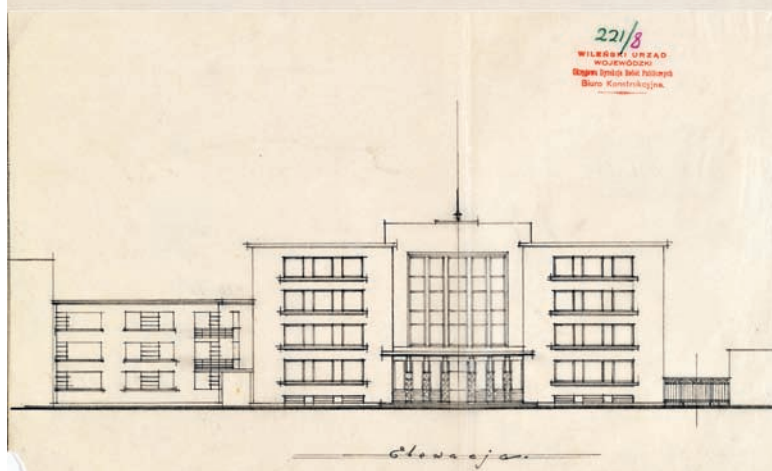
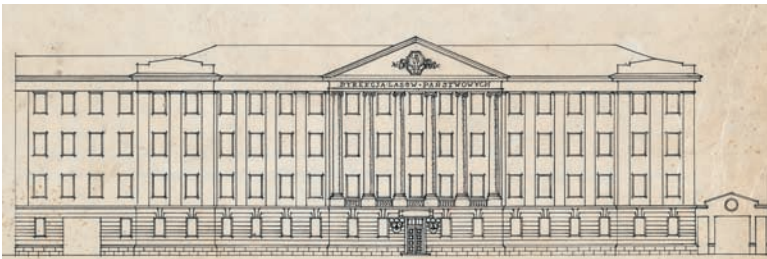
Znamiennym dowodem na ostateczne umocowanie się form modernistycznych w architekturze publicznej Wilna są trzy kolejne wersje projektu gmachu Wojewódzkiej Dyrekcji Lasów Państwowych, opracowane w biurze konstrukcyjnym Okręgowej Dyrekcji Robót Publicznych, z których pierwsza powstała w latach 20., a dwie następne dekadę później, autorstwa prawdopodobnie Jerzego Paprockiego³² (il. 8). Widoczna w projektach ewolucja stylistyczna przebiegająca od akademickiego klasycyzmu, poprzez monumentalizm do umiarkowanie modernistycznej stylistyki, jest jednocześnie odzwierciedleniem drogi, jaką przeszła architektura publiczna międzywojennego Wilna.

Nowa forma w architekturze publicznej Wilna – opinie i oceny

Reakcje na modernizującą się przestrzeń miasta oscylowały między ostrożnym poparciem i nieufnym zdystansowaniem a zdecydowaną krytyką. Wyrazem tej postawy było powołanie w styczniu 1936 r. Społecznej Komisji Urbanistycznej przy Kole Miłośników Wilna – gremium alternatywnego wobec Miejskiej Komisji Urbanistycznej³³. Komisja nie miała mocy decyzyjnej, była wyłącznie ciałem doradczym i opiniującym – w jej skład weszli profesorowie Wydziału Sztuk Pięknych USB (L. Słędziński, M. Morełowski, J. Hoppen, M. Limanowski), konserwator wojewódzki Ksawery Piwocki oraz przedstawiciele oddziału wileńskiego SARP-u (I. Heilmanowa, J. Borowski, J. Paprocki, T. Jasiński, A. Forkiewicz). Członkowie Komisji wraz z przedstawicielami innego ważnego opiniotwórczego gremium – Rady Wileńskich Zrzeszeń Artystycznych, często zabierali głos w debacie publicznej, niejednokrotnie krytycznie recenzując proponowane przez miasto rozwiązania przestrzenne i ogłaszając deklaracje o nie-

32. LCVA, sygn. 154-1-2586.

33. Komisja Urbanistyczna Towarzystwa Miłośników Wilna, „Kurier wileński” 1936, nr 13, s. 6.

8. Projekty gmachu Dyrekcji Lasów Państwowych w Wilnie przy ul. Wielka Pohulanka, arch. Jerzy Paprocki (?), niedatowane (źródło: LCVA, sygn. 154-1-2586, 154-1-2587)

8. Designs of the State Forests building in Vilnius on Wielka Pohulanka street, arch. Jerzy Paprocki (?), undated (source: LCVA signature 154-1-2586, 154-1-2587)

udolnym przekształcaniu obrazu historycznego Wilna, które przecież „jest bastionem Rzeczypospolitej i ma obowiązek godnie reprezentować tradycję i rolę stolicy rozległych ziem”³⁴.

Jednym z najbardziej aktywnych członków, a zarazem zdecydowanym przeciwnikiem nowoczesnej formy w architekturze publicznej Wilna, był historyk sztuki, prodziekan Wydziału Sztuk Pięknych USB, prof. Marian Morełowski, zasłużony badacz barokowej sztuki wileńskiej. Wyrażając swą dobitnie negatywną ocenę gmachu banku BGK o wyglądzie „fabrycznej składnicy”, pisał wprost o konfrontacji dwóch środowisk: „Wilno jest miastem o pewnych ambicjach społecznych i o życiu artystycznym grona plastyków i architektów, którzy (...) bacznie przypatrują się temu w jaki sposób artyści warszawscy wkraczają w ramy życia tutejszego. Stawianie gmachów w Wilnie przez siły stołeczne, gdy odbiera się nie tylko chleb, ale i moralnie drogie pole do popisu miejscowym siłom, musi być połączone z wybitnym artystycznym rezultatem.” Przeprowadziwszy szczegółową analizę formy

34. „Kurier wileński” 1936, nr 101, s. 6.

architektonicznej gmachu, konkludował jednoznacznie: „Wyrażam ciężką troskę, że budynek będzie wywoływać krytyczne pytanie więc to jest myśl twórcza architektów stolicy?”³⁵.

Decydująca konfrontacja, która przesądziła o dalszym kierunku rozwoju Wilna, odbyła się w 1937 r., w sercu miasta – na Placu Katedralnym. Stanęły na przeciw siebie dwie diametralnie odmienne koncepcje regulacji Placu: modernistyczny projekt przygotowany przez zespół Biura Urbanistycznego, a sygnowany autorsko przez Romualda Gutta i alternatywna, patetyczna wizja „Forum Jagiellońskiego” zaproponowana przez prof. Ludomira Sleńdzińskiego, popierana przez Społeczną Komisję Urbanistyczną i „sfery artystyczne Wilna”³⁶. Pomimo wyrażanych w prasie wielu protestów, Rada Miasta zatwierdziła i skierowała do realizacji projekt Gutta. Z goryczą spuentował ten fakt Jan Bułhak: „*Wilnianie przywykli już do tego, że w sprawach dotyczących swego miasta nie mają głosu decydującego, i że Warszawa robi to, co sama zechce*”³⁷.

Uwagi końcowe

Tytułowe Wilno – „miasto poetów” – utkane z romantycznej tradycji, malowniczych kadrów fotografii, barokowej architektury i nastrojowych zaułków, było

bardziej figurą zbiorową wyobraźni niż miastem realnym. Nieuchronna konfrontacja z wyzwaniami współczesności, musiała skutkować polemiczną debatą, zwłaszcza, że nowe rozwiązania przychodziły z zewnątrz i napotykały na głęboko zakodowaną niechęć do „koroniarzy” i „galileuszy”. Jednak spór o kształt przestrzeni Wilna wykraczał poza te proste animozje; był istotnym, głębokim konfliktem pomiędzy wyidealizowaną wizją miasta jako depozytariusza przeszłości, a koncepcją budowy nowoczesnego centrum dużego regionu.

Moderniści wraz z ich pragmatycznym, a zarazem arbitralnym podejściem do przestrzeni, postrzegani byli początkowo jako najeźdźcy, którzy w opresyjny sposób wkroczyli w subtelny tkanę miejską Wilna. Ich działalność przyspieszyła jednak proces modernizacji, będący bezsporną koniecznością do dalszego rozwoju zapóźnionego gospodarczo miasta. Przedstawione przykłady niezrealizowanych projektów wskazują, że do działań aktywnie włączyli się architekci wileńscy; godnym podkreślenia jest fakt, że nie byli to tylko młodzi wychowankowie szkoły warszawskiej, ale przedstawiciele wszystkich generacji.

Przyjęty w drugiej połowie lat trzydziestych długofalowy program inwestycyjny pozostał w swej większej części wyłącznie w fazie zamierzeń, a jego realizację przerwały nadchodzące wydarzenia II wojny światowej. Nie wiemy dzisiaj w jakim stopniu udałooby się zmodernizować „miasto poetów” i na ile ambitne i szeroko zakrojone plany „barbarzyńców” zmieniłyby miasto?

35. LCVA, sygn. 51-10-258, k. 37-40.

36. Temat regulacji Placu Katedralnego w Wilnie był przedmiotem licznych publikacji, zob.: M. Dolistowska, *Upamiętnić Marszałka. Wilno i Kresy północno-wschodnie w hołdzie Józefowi Piłsudskiemu*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak (red.), T, XII, Białystok 2020, s. 383-420, tam wykaz literatury przedmiotu.

37. „Kurier Wileński” 1937, nr 123, s. 3.

Bibliografia

- Butvilaitė R., *Vilnius 1919–1939 metais: naujo architektūrinio tapatumo kūrimas*, „Acta Academiae Artium Vilnensis” 2019, t. 94, s. 84-119
- Butvilaitė R., *Tarpukario Vilniaus visuomeniniai pastatai: institucijų, funkcijų ir architektūros įvairovė*, „Acta Academiae Atrium Vilnensis” 2020, t. 98, s. 180-211
- Dormus K., *Odrodzenie Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (1919-1939)*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 2011, T. LXIV, s. 22-25
- Dolistowska M., *„Miłe miasto” między tradycją a awangardą. Architektura Wilna w dwudziestoleciu międzywojennym. Zarys problematyki*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. VIII, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2017, s. 87-149
- Drėmaitė M., *Housing-based Urban Planning and New Housing Standard in Vilnius, 1919-1939*, „Architecture and Urban Planning”, 2022, Vol. 18, z. 1, s. 139-147
- Drėmaitė M., *Rozwój urbanistyczny [w:] Wilno, Vilnius, Vilne 1918-1948. Jedno miasto – wiele opowieści*, G. Jankevičiūtė, A. Szczerski (red.), Kraków 2023, s. 129-135
- Konstantynów D., *Międzywojenne Wilno w sztuce – wyobrażenia i rzeczywistość*, [w:] *Wilno, Vilnius, Vilne 1918-1948. Jedno miasto – wiele opowieści*, G. Jankevičiūtė, A. Szczerski (red.), Kraków 2023, s. 129-135
- Krupowies W., *Rok 1919: Pamięć Wilna – pamięć w Wilnie*, „Acta Baltico Slavica” 2018 (42), s. 81-98
- Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos, Rankraščių skyrius (pol. Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie, Dział Rękopisów) – dalej cyt. LMAVB RS, sygn. F 229, F 229-562, F 229-579, F 229-1732
- Lietuvos centrinių valstybės archyvas (pol. Litewskie Centralne Archiwum Państwowe, Wilno) – dalej cyt. LCVA, sygn. 175-1(I)A-110, k. 31-32, a także sygnatury: 51-10-965, 154-1-2586, 154-1-2604, 154-1-2621, 154-1-2651, 154-1-2657 i 154-1-2680, 154-1-2587
- Povilaitytė-Leliugienė E., *Architectural heritage investigation in interwar Vilnius: problem and methods*, „Acta Academiae Atrium Vilnensis” 2020, t. 98, s. 212-261
- Stravinskienė V., *The territorial expansion of Vilnius: plans and their realisation (1916–1940)*, „Lithuanian Historical Studies” vol. 20 (2016), s. 127-150
- Vilnius 1900–2012. Naujosios architektūros gidas*, Vilnius 2016; wydanie polskie: *Wilno XX-XXI wiek. Przewodnik architektoniczny*, M. Drėmaitė, R. Leitanaitė, J. Reklaitė (red.) 2019